

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΡΩΙΜΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΧΑΛΚΟΥ
ΣΤΗ ΣΚΑΛΑ ΣΩΤΗΡΟΣ ΘΑΣΟΥ (II)*

Στην πρώτη συνάντηση των αρχαιολόγων της Μακεδονίας και Θράκης παρουσιάστηκαν τα πρώτα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών, που πραγματοποιήθηκαν στον προϊστορικό οικισμό της Σκάλας Σωτήρος Θάσου στα 1986 και 1987¹.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον αυτής της προϊστορικής θέσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, που από το 1986 ανασκάπτουμε στο λόφο «Προφήτης Ηλίας» στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου συγκεντρώνεται από τη μια μεριά στην εμφάνιση αρχιτεκτονικών λειψάνων Πρώιμης Εποχής Χαλκού, σε ένα μέγεθος που θα το χαρακτήριζα μνημειακό για τα δεδομένα του βορειοελλαδικού χώρου, και από την άλλη στην εμφάνιση στα αρχιτεκτονικά αυτά λείψανα ορισμένων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, που υποβάλλουν ερωτήματα για την αναγνώριση του χαρακτήρα αυτής της θέσης. Επισημαίνω ορισμένα από αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, όπως την εμφάνιση μεγάλων κτισμάτων με παχείς τοίχους, την παρουσία μεγάλων στρωμάτων τέφρας και τέλος την εμφάνιση ανθρωπόμορφων στηλών από μάρμαρο ή σχιστόλιθο μέσα σε στρώματα Πρώιμης Εποχής Χαλκού².

Καθώς η έρευνα βρίσκεται ακόμα στο στάδιο της συγκέντρωσης των ανασκαφικών πληροφοριών και δεν έχει ολοκληρωθεί το βασικό μέρος της ανασκαφής, δε μπορούμε σ' αυτή την ανακοίνωση να προχωρήσουμε πέρα από το περιγραφικό στάδιο, στο χώρο της ερμηνείας. Από την ανασκαφή ωστόσο του 1988 έχουν προκύψει απαντήσεις σε δύο από τα ερωτήματα, με τα οποία είχε κλείσει η περσινή έρευνα και αυτές θα παρουσιαστούν εδώ συνοπτικά:

Ερώτημα 1ο: Η κτιριακή φάση που εμφανίστηκε κάτω από ένα δάπεδο κατοίκησης Πρώιμης Εποχής Χαλκού με εστία και πολλά αγγεία *in situ* καλυμμένη από ένα παχύ στρώμα καταστροφής από πυρκαγιά, ποια χρονολογική σχέση είχε με

* Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Μαλαμίδου, Ε. Γιαννούλη, Σ. Τζάρα, Β. Λίκουρα, Δ. Παπακωνσταντίνου και από την ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων ο συντηρητής Π. Τζενετάκης και η σχεδιάστρια Ε. Κοτζαγιώργη. Την κατασκευή του στεγάστρου μετά το πέρας της ανασκαφής ανέλαβε ο αρχιτεχνίτης της Εφορείας Α. Κεφαλάς. Σ' όλους τους παραπάνω συνεργάτες εκφράζω θερμές ευχαριστίες για τη συνεργασία. Την ανασκαφή χρηματοδότησε το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης.

1. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Οικισμός της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στη Σκάλα Σωτήρος Θάσου, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη, 1, 1987, 299-406.

2. Ό.π., 396-398, εικ. 15-16, εικ. 18.

το τείχος της αρχαιότερης φάσης που είχε εντοπισθεί στην ανασκαφή του 1986³ στην περιοχή της πύλης 1;

Ερώτημα 2ο: Η ανθρωπόμορφη ανάγλυφη στήλη, που είχε βρεθεί στην ανασκαφή του 1987⁴ εναποτεθειμένη σε οριζόντια θέση στην πάνω επιφάνεια τοίχου αυτής της αρχαιότερης κτιριακής φάσης βρισκόταν στην αρχική της θέση ή σε δεύτερη χρήση;

Με την επέκταση της ανασκαφικής τομής στα βόρεια αποδείχτηκε ότι ο τοίχος της αρχαιότερης κτιριακής φάσης, πάνω στον οποίο είχε βρεθεί η στήλη (Εικ. 1) ανήκε στο δυτικό περίβολο του οικισμού και μάλιστα στην αρχαιότερη φάση του (Εικ. 2). Σε επισκευή της ίδιας κτιριακής φάσης διαπιστώθηκε ότι ανήκε επίσης και το αψιδωτό, όπως το είχαμε χαρακτηρίσει κτίριο⁵, που ακουμπούσε στην εσωτερική πλευρά του περιβόλου (Εικ. 3). Με τη συνέχιση της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι ο καμπύλος τοίχος αυτού του εσωτερικού προσκτίσματος του τείχους συναντούσε παράλληλο προς τον εξωτερικό περίβολο τοίχο, με το οποίο διαμόρφωνε ένα ορθογώνιο περίπου χώρο εσωτερικά του περιβόλου. Στο χώρο αυτό έμπαινε κανείς από τα βόρεια, όπου υπήρχε διαμορφωμένη είσοδος με δυο παραστάδες (Εικ. 2-3). Στη δυτική πλευρά αυτού του χώρου στο εσωτερικό του περιβόλου εντοπίστηκε ένα άνοιγμα στο τείχος, ίσως μια προγενέστερη πύλη του τείχους που είχε κλείσει σε μια φάση επισκευής του περιβόλου, πιθανά στην ίδια φάση, κατά την οποία έκλεισε και η αρχαιότερη πύλη της ΝΔ γωνίας του περιβόλου⁶. Στην αρχαιότερη κτιριακή φάση ανήκει επίσης και ο παράλληλος με τον περίβολο τοίχος, με τον οποίο διαμορφώνονται εσωτερικά του περιβόλου χώροι που θυμίζουν πρωτοελλαδικές⁷ ή πρωτοκυκλαδικές⁸ οχυρώσεις. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στο εσωτερικό των χώρων αυτών που καλύπτονταν από ένα παχύ στρώμα λιθορριπής με ενδείξεις ισχυρής καύσης δεν εντοπίστηκε στρώμα κατοίκησης με αγγεία ή άλλα ευρήματα *in situ*. Αναμένονται με ενδιαφέρον τα αποτελέσματα της ραδιοχρονολόγησης των δειγμάτων άνθρακα από αυτό το στρώμα καταστροφής⁹.

Την αρχαιότερη αυτή κτιριακή φάση διαδέχτηκε νεότερη, από την οποία εντοπίστηκαν δύο κτίρια: Το κτίριο Α και το κτίριο Β, τα οποία χωρίζονταν από ενδιάμεσο διάδρομο-δρόμο(;) (Εικ. 4). Το λιθόστρωμα του δρόμου πατά πάνω σε τοίχους αρχαιότερης φάσης και έφερε στρώσεις από χώμα. Στα κτίρια της δεύτερης κτιριακής φάσης χρησιμοποιούνται περισσότερο οι κροκάλες και η τοιχοδομία με τους

3. Ό.π. 394, εικ. 9-10.

4. Ό.π. 396-397, εικ. 15.

5. Ό.π. 391-392, σχ. 2, εικ. 1.

6. Ό.π. 391, εικ. 2.

7. Πρβλ. π.χ. την πρωτοκυκλαδική ακρόπολη στο Καστρί Σύρου Ε. Μ. Bossert, ΑΔ 22, 1967, 53-76 εικ. 12. Πρβλ. και Ch. Doumas, ΑΑ 87, 1972, 151-170.

8. Πρβλ. οχύρωση Λέρνας ΙΙΙ, C. Blegen, *Hesperia* 27, 1958, 132-136, εικ. 1, C. Blegen, *Hesperia* 29, 1960, 289.

9. Δείγματα άνθρακα έχουν σταλεί για χρονολόγηση στο CNRS, Paris στη Γαλλία και στο Κέντρο Πυρηνικών Ερευνών «Δημόκριτος».

ριγμένους μέσα στη λάσπη —όχι ιδιαίτερα μεγάλους— λίθους. Επισημαίνουμε ωστόσο την εμφάνιση μεγάλων όρθιων πλακών στις παρειές των τοίχων που έχει παρατηρηθεί και στην πύλη 2 της νότιας πλευράς του περιβόλου¹⁰ (Εικ. 5). Η σχέση των κτιρίων Α και Β με τον περίβολο δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί, όπως δεν έχει διευκρινιστεί επίσης η σχέση τους με τα δάπεδα με τα αγγεία *in situ*, που είχαν ανασκαφεί στις τομές ΙΙΑ και ΙΙΒ στα 1987¹¹. Οπωσδήποτε όμως στη φάση αυτών των τελευταίων δαπέδων κατοίκησης ο περίβολος δεν υπήρχε πλέον, αφού η εστία του τελευταίου δαπέδου πατούσε πάνω σ' αυτόν (Εικ. 6).

Στη νότια πλευρά του περιβόλου κάτω από τις δυο ήδη γνωστές από τις προηγούμενες ανασκαφές¹² κτιριακές φάσεις ιστορικών χρόνων, που χρονολογούνται από τα τέλη 6ου-4ου αι. π.Χ. (Εικ. 7,II) αποκαλύφτηκε η προς τα ανατολικά συνέχεια του νότιου σκέλους του περιβόλου, καθώς και τοίχος που ξεκινά από την εσωτερική παρειά του περιβόλου και ακολουθώντας καμπύλη πορεία διαμόρφωνε εσωτερικό χώρο στο νότιο περίβολο ανάλογο με εκείνους του δυτικού περιβόλου (Εικ. 7,I). Ο τοίχος καλύπτεται από παχύ στρώμα τέφρας που περιέχει πολλά υπολείμματα τροφής (οστά ζώων, όστρεα) αλλά και θραύσματα κεραμικής, εργαλεία κλπ. Χαρακτηριστική είναι η εμφάνιση της τοιχοδομίας τύπου «ψαροκόκκαλο» στον τοίχο αυτό, καθώς και στην εσωτερική παρειά του τείχους (Εικ. 8).

Σχετικά με το δεύτερο ερώτημα που αφορούσε στη σχέση της ανάγλυφης ανθρωπόμορφης στήλης με το τείχος: στην επέκταση της ανασκαφικής τομής ΙΙΑ 1987 προς τα βόρεια δε βρέθηκε στη θέση που το περιμέναμε το κεφάλι της ανθρωπόμορφης στήλης (Εικ. 2, 3, 9). Την οριστική ωστόσο απάντηση τη χρωστάμε στην παρατηρητικότητα του συντηρητή της ανασκαφής Π. Τζενετάκη, που επισήμανε σε πολύ χαμηλότερο σημείο της εσωτερικής παρειάς του τείχους ένα θραύσμα σχιστολιθικής πλάκας με κάποιες ενδείξεις εργασίας (Εικ. 9, αρ. 1). Το θραύσμα κόλλησε στον κορμό της στήλης, από την οποία λείπει πια ένα πολύ μικρό τμήμα από το δεξιό ώμο. Το κεφάλι της στήλης έχει αποδοθεί σχηματικά. Σε πολύ χαμηλό ανάγλυφο διακρίνονται τα μάτια, τα φρύδια, η μύτη, το στόμα και το περίγραμμα της γενειάδας. Με μια πολύ χαμηλή ανάγλυφη γραμμή γύρω στο λαιμό δηλώνεται το περιδέραιο.

Το ότι οι ανθρωπόμορφες στήλες είναι αρχαιότερες από το τείχος και ότι έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του επιβεβαιώθηκε και από δύο ακόμη ευρήματα. Σε μικρή απόσταση από τη στήλη του πολεμιστή και στο ίδιο περίπου με την μεγάλη στήλη του πολεμιστή ύψος του περιβόλου βρέθηκε εντοιχισμένο το κεφάλι μιας μαρμάρινης ανθρωπόμορφης στήλης (Εικ. 9, αρ. 2). Η έντονη απόδοση των χαρακτηριστικών του προσώπου με βαθειά χάραξη και η επιμελημένη λάξευση δίνουν μια μνημειακότητα στη μορφή που θυμίζει κυκλαδικά ειδώλια.

Ερευνώντας επίσης για την εξωτερική παρειά του δυτικού περιβόλου, η οποία

10. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. 391, εικ. 6, 7.

11. Ό.π. 392-393, εικ. 9, 10, 11.

12. Ό.π. 390, εικ. 3-4.

έχει καταστραφεί από τη διάνοιξη του δρόμου, είχαμε το τρίτο βέβαιο παράδειγμα εντοιχισμένης στο κάτω τμήμα του τείχους ανθρωπόμορφης στήλης (Εικ. 10). Η στήλη που είναι μαρμάρινη σώζεται σχεδόν ακέραιη (Εικ. 11). Το κεφάλι της έχει τριγωνικό περίγραμμα και ανήκει σε ένα τύπο γνωστό από τα ειδώλια της Τροίας¹³, ο οποίος αντιπροσωπεύεται στις ανθρωπόμορφες στήλες της Θάσου με ένα ακόμα θραύσμα ανθρωπόμορφης στήλης¹⁴. Στο λαϊκό διακρίνεται εγχάρακτο περιδέραιο, κόσμημα που εμφανίζεται και σε άλλες ανθρωπόμορφες στήλες από τη Σκάλα Σωτήρος Θάσου¹⁵.

Οι εντοιχισμένες στο δυτικό σκέλος του περιβόλου ανθρωπόμορφες στήλες βεβαίωσαν ότι οι ανθρωπόμορφες στήλες ανήκουν σε ένα χρονολογικό ορίζοντα προγενέστερο από την αρχαιότερη φάση του περιβόλου, εφόσον έχουν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του περιβόλου. Η χρονολόγηση της αρχαιότερης κτιριακής φάσης του περιβόλου με βάση την εγχάρακτη κεραμική (Εικ. 13) σε μια φάση σύγχρονη με την Τροία I¹⁶ ή τη φάση Va των Σιταγρών¹⁷ αποτελεί και ένα *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση των ανθρωπόμορφων στηλών πριν από την αρχή της νεότερης φάσης της Πρώιμης Εποχής Χαλκού, (Πρώιμη Εποχή Χαλκού II), όπως αυτή έχει προσδιοριστεί από τις νεότερες έρευνες στη Μακεδονία¹⁸.

Η φειτική ωστόσο ανασκαφή δεν έδωσε απαντήσεις σε άλλα εκκρεμή ερωτήματα της έρευνας σχετικά με την προέλευση και τον αρχικό προορισμό των ανθρωπόμορφων στηλών.

Σε δοκιμαστικές έρευνες, που προχώρησαν σε βάθος κάτω από το επίπεδο της πύλης 2, στη ΝΔ γωνία βρέθηκαν ορισμένοι λίθοι, από τους οποίους μάλιστα ο ένας σε όρθια θέση (Εικ. 13), αλλά καμιά ακόμη περαιτέρω ένδειξη για την αρχική θέση των στηλών αυτών. Η έρευνα επίσης κάτω από το δάπεδο του ορθογώνιου χώρου του νότιου σκέλους του περιβόλου συνάντησε το φυσικό έδαφος χωρίς να εντοπίσει ενδείξεις για την ύπαρξη προγενέστερης φάσης.

Δεν είναι εδώ ο χώρος για να επεκταθούμε στα ερωτήματα που θέτουν με την παρουσία τους οι ανθρωπόμορφες στήλες στη Θάσο, οι οποίες, όπως έδειξε πρόσφατο εύρημα από την περιοχή Ποτού στη νότια Θάσο, δεν περιορίζονταν μόνο στην περιοχή της Σκάλας Σωτήρος αλλά επεκτείνονταν και στη νότια Θάσο, όπου εντοπίζονται οι περισσότεροι και αρχαιότεροι προϊστορικοί οικισμοί του νησιού¹⁹.

13. Πρβλ. τύπο 2(H) C. Blegen - J. Caskey - M. Rawson, Troy I (1950) εικ. 127 (Τροία I). Πρβλ. επίσης αντίστοιχο τύπο ειδωλίου και στην Τροία IV. C. Blegen - J. Caskey - M. Rawson, ό.π. II, εικ. 41, τύποι 2G, 2H, εικ. 147 αριθ. 37, 158.

14. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. 396.

15. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ό.π. εικ. 18.

16. C. Blegen - J. Caskey - M. Rawson, ό.π. I (1950) εικ. 238, 12-13 ή εικ. 241, 20, 24.

17. A. Sherrat, The Pottery of Phase IV and V, Excavations at Sitagroi I (1986) πίν. XXXV, 5.

18. Πρβλ. φάση V Σιταγρών, A. Sherrat ό.π., φάση ΠΙΒ Ντικιλί Τας, M. Seferiades, BCH 107, 1983, 662-668, φάση II Πεντάπολης Σερών, Δ. Γραμμένος, ΑΕ 1981, 128.

19. Θραύσμα από το άνω τμήμα μαρμάρινης ανθρωπόμορφης στήλης έχει βρεθεί στα 1988 τυχαία

Μπορούμε ωστόσο να κλείσουμε την περιγραφή της φετινής ανασκαφής με πληροφορίες που προέρχονται από άλλα ευρήματα των αρχαιολογικών στρωμάτων της Πρώιμης Εποχής Χαλκού. Επισημαίνουμε την εμφάνιση για πρώτη φορά φέτος ελάχιστων δειγμάτων λεπίδων οψιανού, που έρχονται να προστεθούν στη σποραδική εμφάνιση οψιανού στη Μακεδονία²⁰ και οι οποίες μαρτυρούν σχέσεις και της Θάσου με το Νότιο Αιγαίο. Τα λίθινα εργαλεία είναι λίγα, αλλά ελάχιστα είναι και τα μέταλλινα-ορειχάλκινα(;) αντικείμενα που έχουν βρεθεί (Εικ. 14)²¹, σε αντίθεση με τα οστέινα εργαλεία (Εικ. 15) και τα πήλινα σφονδύλια που εμφανίζονται με μεγάλη συχνότητα. Πολύ συχνά είναι επίσης τα κατασκευασμένα από οστά ή όστρεα κοσμήματα, αλλά η φετινή ανασκαφή έδωσε και το αρχαιότερο ως τώρα χρυσό κόσμημα της Θάσου: ένα κομβιόσχημο κόσμημα πιθανότατα ενδύματος που βρέθηκε μέσα σε επιχώσεις της νεότερης κτιριακής φάσης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (Εικ. 16). Η προχωρημένη αρχαιομετρική έρευνα που αναπτύχθηκε τα τελευταία χρόνια πάνω στο χρυσό της Θάσου²² αποτελεί τη βάση για να μελετηθεί η σχέση του χρυσού αυτού αντικειμένου με τα τοπικά κοιτάσματα χρυσού της Θάσου.

Καβάλα,
Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων

Χαίδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη

στην περιοχή μεταξύ Ποτού και προϊστορικού οικισμού «Καστρί». Αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου: Λ 3827.

20. Πρβλ. σποραδικές εμφανίσεις οψιανού στον προϊστορικό οικισμό του Ντικιλί Τας (Ανατολική Μακεδονία) Δ. Θεοχάρης - Κ. Ρωμοπούλου, ΠΑΕ 1961, 86 ή στον προϊστορικό οικισμό Σερβίων (Δυτική Μακεδονία) C. Ridley - K. Wardle, BSA 74, 1979, 229.

21. Φυσικοχημικές έρευνες των αντικειμένων δεν έχουν ακόμα πραγματοποιηθεί. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έρευνα των ισοτόπων μολύβδου του χαλκού για τον προσδιορισμό της προέλευσης του χαλκού και την εκμετάλλευση των θαλασσιών κοιτασμάτων κατά την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού.

22. Antike Edelmetall- und Buntmetallgewinnung auf Thasos Beiheft, Der Abschnitt 6 (1988).

EXCAVATIONS CARRIED OUT BY THE 18th EPHORATE OF ANTIQUITIES

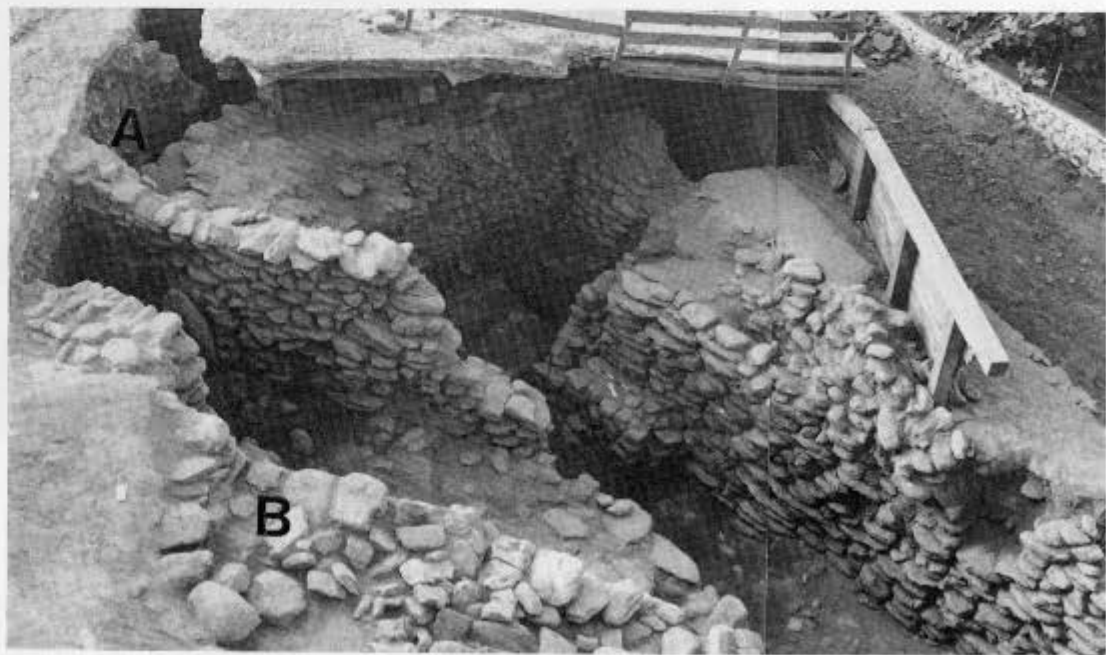
by CH. KOUKOULI-CHRYSANTHAKI

The excavation of the hill «Prophetes Helias» at Skala Soteris of Thasos in 1988 yielded that below the floors with the pots covered with burnt clay, found in situ in 1987, there were earlier buildings, such as walls and the buildings inside the perimeter wall, similar to the Protohelladic and Protocycladic citadels (pls. 2, 3). It was also discovered that repairs were carried out during this phase and also that later edifices were built on earlier ones.

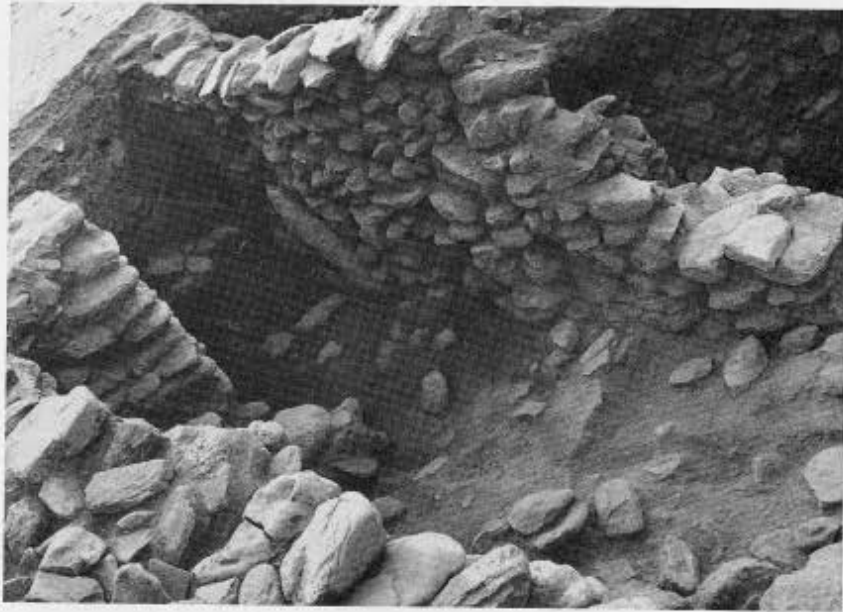
It was also discovered that menhir stelae were used as building material of the perimeter wall. Thus, the head of the big schist stele with the relief representation of the warrior, whose body was found in 1987 built in the western part of the wall, was discovered this year built in the lower part of the perimeter wall. The head of a marble menhir stele and an almost intact marble one were also found built in the same wall.

The trial trenches carried out inside the perimeter wall, below the floor of the earliest phase, did not yield evidence for earlier habitation of the hill. However, the use of the menhir stelae in building of the perimeter wall shows that the latest phase of the Early Bronze Age of C. and E. Macedonia must be the terminus ante quem for their dating.

The excavation of the southern part of the perimeter wall yielded that below the phases of the period from the 6th to the 4th century B.C., the wall was continued eastwards and one wall of a building in the interior was discovered covered with a layer of ash, food waste (bones and shells), sherds and other small objects. This layer belongs to the last habitation phase of the hill with the floors with the pots in situ, dated to the end of the Early Iron Age. Radio-carbon datings are waited.

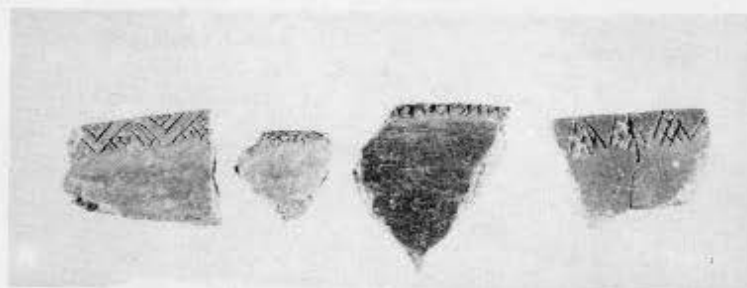
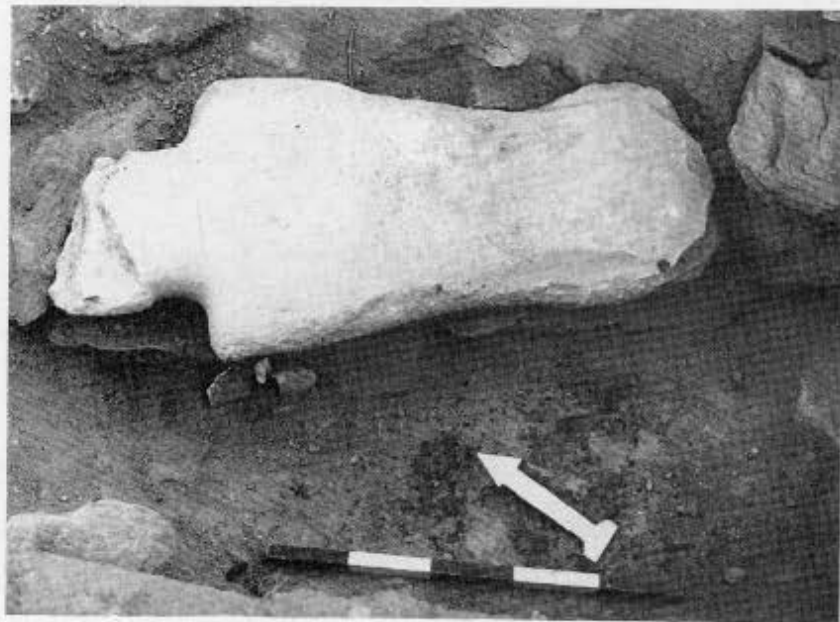
1. Σκάλα Σωτήρος, Τομή ΙΙΑ/1987. Ανθρωπόμορφη στήλη. 2. Εσωτερικό δυτικού περιβόλου. Θέση των εντοιχισμένων θραυσμάτων σχιστολιθικής ανθρωπόμορφης στήλης (* 1). 3. Άποψη του εσωτερικού του δυτικού περιβόλου από βόρεια.

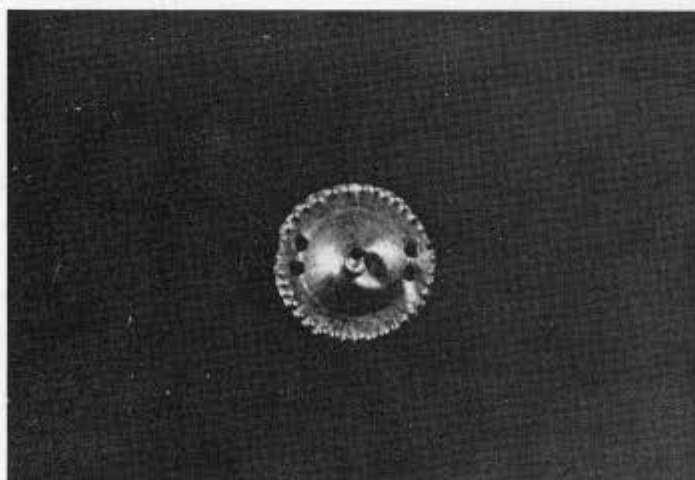
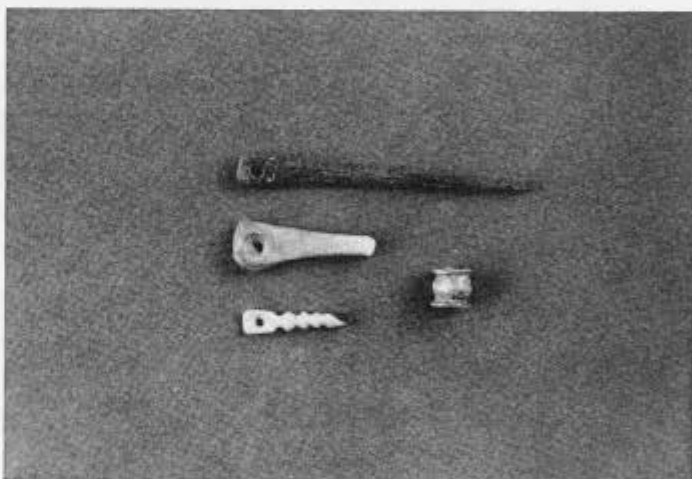
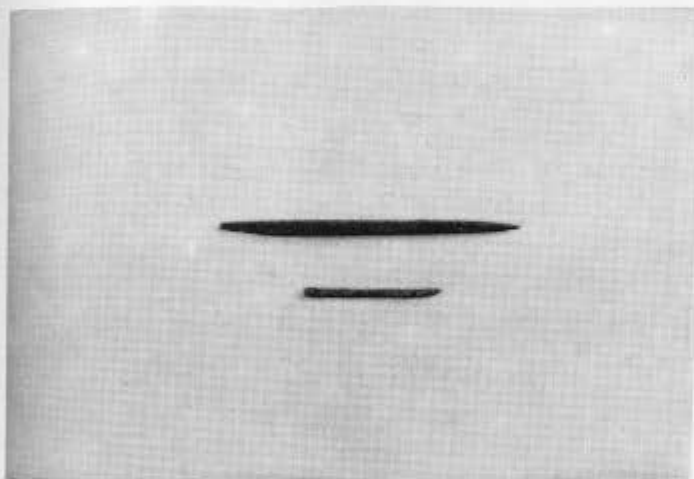
4. Κτίρια A και B. 5. Κτίριο A. 6. Τελευταία κτιριακή φάση. Εστία.

7. Νότιο σκέλος περιβόλου (I: προϊστορικός τοίχος, II: κτίσμα ιστορικών χρόνων). 8. Νότιο σκέλος περιβόλου, εσωτερική παρειά. 9. Δυτικό σκέλος περιβόλου. Θέσεις εντοιχισμένων θραυσμάτων ανθρωπόμορφων στηλών (1*: κορμός και κεφάλι σχιστολιθικής στήλης, 2*: κεφάλι μαρμάρινης στήλης).

10, 11. Δυτικό σκέλος περιβόλου. Μαρμάρινη ανθρωπόμορφη στήλη. 12. Εγγράρακτη κεραμική αρχαιότερης φάσης.

13. Λίθοι κάτω από το δάπεδο πύλης. 14. Μετάλλινα εργαλεία. 15. Οστέινα εργαλεία. 16. Χρυσό κομβιόσχημο αντικείμενο.